

IV. Problemy polityki etnicznej i narodowościowej IV. Етнонаціональна політика

Віктор Павлюк

Національний університет «Острозька академія»

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ І СЛОВ'ЯНСЬКА ПРОБЛЕМА У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ АДАМА ЧАРТОРИЙСЬКОГО

Victor Pavliuk. Polish question and slavic problem in foreign policy plans of Adam Czartoryski.

The article deals with theoretical views and practical steps of the prominent Polish politician Adam Czartoryski on Polish question and problem of the Slavic peoples during his service in the diplomatic office of the Russian Empire. It is proved that Adam Czartoryski made comprehensive drafts of changes in international relations as opposed to the policy of Napoleon Bonaparte. The Prince was an adversary of the Napoleon's political system and political structure which had been imposed to Europe by the French Emperor. The projects of A. Czartoryski raised many questions and looked forward; they were directed at limiting and reducing the influence of France and created conditions that prevented from reorganising the Europe's political structure for the convenience of the one state. A. Czartoryski developed comprehensive plans for a Federal Europe in 1802-1805. In contrast to the Napoleonic politics, he sought to build an international policy based upon international law, rational and moral principles which would have guaranteed a lasting peace, security and justice to all the nations and peoples. Prince wanted freedom and independence for his people. Nonetheless, as the representative of the Foreign Ministry of the Russian Empire, he failed to embody the plan either in practical action, or clearly explicit in his political projects. The famous «Puławy Plan» provided for annexation of Polish lands from Prussia to Russia as part of the Empire without any possibilities of establishing an independent state.

Key words: foreign policy, diplomacy, coalition, Polish question, Slavic problem.

Адам Єжи Чарторийський (1770–1861) – один із видатних європейських політиків, який жив і працював на рубежі XVIII–XIX ст. Його особистості найбільше уваги приділено і приділяється сьогодні в польській історіографії: він зробив значний внесок у формування польської національної ідеї і в справу її популяризації серед європейських націй і держав. Серед дослідників, які вивчали зовнішньополітичні та дипломатичні аспекти діяльності А. Чарторийського, варто виділити М. Гандельсмана, С. Сковронька, Й. Белінського, А. Новака, М. Кукеля та ін. [1–6]. На жаль, в українській історичній науці відсутні праці, присвячені особі А. Чарторийського загалом і його діяльності як керівника зовнішньополітичного відомства Російської імперії зокрема. Метою цієї статті є аналіз теоретичних поглядів та практичних дій А. Чарторийського щодо польського питання та проблеми слов'янських народів у роки служби в дипломатичному відомстві імперії.

Російський дослідник П. Стегній умовно розділяє еволюцію підходів А. Чарторийського до «польського питання» протягом 1795-1815 рр. на п'ять етапів: «мрії» (1795-1801); «роки Негласного комітету» (1801-1804); «міністерський період» (1804-1807 і до Тільзітського миру); «крах четвертої коаліції і від'їзд Чарторийського з Росії» (1808-1810); «війна з Наполеоном і створення Царства Польського» (1810-1815) [7]. Очевидно, що ідеї, викладені у працях А. Чарторийського, не стали зовнішньополітичною програмою Російської імперії. І, мабуть, Чарторийський зрештою й сам втратив надію на об'єднання всіх польських земель та відродження польської держави під російським скіпетром.

А. Чарторийський був одним із представників польської еліти, яка, зв'язавши себе службою імперії, прагнула так спрямувати її політику, щоб вона одночасно вирішувала завдання відновлення польської державності, з передуючим цьому об'єднанням земель, шукала спільні інтереси, спільну політичну ідею для Польщі і Росії. Займаючи високу посаду в російському міністерстві закордонних справ, князь справді вірив, що знайшов таку

ідею, яка зможе об'єднати в собі успіх справи Польщі, вигоду Росії і благо всієї Європи. Таку концепцію він виклав царю в доповідній записці «Про політичний метод, який повинна застосувати Росія» у 1803 р. [5, с. 43].

У документі А. Чарторийський наголошував на необхідності впровадження справедливих відносин не лише між державами, але і між народами. Тим самим він вказував на важливу умову досягнення міцного миру в Європі. В цьому випадку А. Чарторийський став першопрохідцем на ниві європейської дипломатії: «Кожен окремий народ має свою мову, свої звичаї, традиції, спосіб бачення і відчуття. Вони не можуть ні добре зрозуміти один одного, ні пізнати; чуже панування не може відповідати інтересам ні одного народу. Кожен прагне до того, щоб бути господарем у себе» [5, с. 43].

За підтримки А. Чарторийського детальну програму змін у міжнародній політиці Росії виклав у своїй праці «Роздуми про мир і війну» співробітник міністерства закордонних справ В. Малиновський. Але, на відміну від князя, автор тісно поєднував зовнішню політику з питаннями економічними і з суспільним устроєм держав. Такі погляди детермінували програму змін, які В. Малиновський обґрунтував у другій і третій частині своєї праці. Автор передбачав небезпеку подальшого зростання сили Франції через можливий її союз з Німеччиною та Італією. В «Роздумах...» наголошувалось, що запобігти цьому можна через мирні ініціативи Росії, а також через впровадження природного права народів на свободу і незалежність. Таким чином Греція, Румунія, народи Балканського півострова, Чехія і Польща мали стати незалежними. Разом з тим, проект передбачав утворення слов'янсько-російської, італійської, німецької (з Голландією та Швейцарією), а також португальсько-іспанської федерацій. Для розв'язання суперечливих питань, встановлення кордонів, озброєння і контролю над ними рекомендувалось створити міжнародну організацію – Спільну раду, яка б складалася із представників різних народів. Такий зв'язок між народами повинен був об'єднати всю Європу і сприяти утворенню європейської федерації [5, с. 51]. В. Малиновський вважав, що війни, які ведуться Францією, послаблюють зв'язки між європейськими народами і не сприяють налагодженню політичного співробітництва у Європі, гальмують динаміку позитивних змін. Першим кроком у вирішенні цієї проблеми може бути організація Росією союзу кількох держав, які прагнуть оборони своїх кордонів і незалежності [5, с. 52].

Для розуміння еволюції поглядів А. Чарторийського щодо вирішення проблемних питань міжнародних відносин у Європі особливе значення має Інструкція для М. Новосільцева від 11 вересня 1804 р., який направлявся у Велику Британію з особливою місією: встановлення контактів з британськими вищими політичними колами і проведення переговорів з метою утворення російсько-британського союзу. Інструкція Новосільцеву становила собою проект реорганізації політичного життя Європи. Передбачалось, що мирне співіснування держав повинно базуватись на нормах міжнародного права, права націй, невтручання у внутрішні справи інших держав, вирішувати спірні питання шляхом домовленостей, включаючи третейське посередництво. Актуальною ставала проблема створення міжнародної організації, яка б взяла на себе миротворчі функції [8, с. 146-147]. Таким чином проект А. Чарторийського 1804 р. за змістом і завданнями можна порівняти з проектом президента США В. Вілсона від 1918р.

Інструкція 1804 р. виношувала новий варіант вирішення слов'янського питання. Слов'янська проблема була розділена на дві частини: з одного боку, вона стосувалася Польщі, а з іншого – південних слов'ян. Щодо перспектив Польщі, то передбачалось, що всі її землі, які були розділені між Австрією, Прусією і Росією, необхідно об'єднати під скіпетром російського самодержця. Російський імператор, прийнявши титул Польського царя, отримає всі землі, які належали Польщі до її першого поділу, включаючи так зване Пруське королівство. Таким чином, новий кордон Росії мав проходити від Данціга до витоків Вісли і звідти вздовж Карпатських гір до витоків Дністра [8, с. 147].

Що ж стосується південних слов'ян, то А. Чарторийський наголошував, що краще було б відновити попередні переговори з Туреччиною, щоб змінити становище Сербії, Чорногорії, до якої приєднати Катарро та Республіку Семи Островів [8, с. 147]. Головна частина

володінь європейської Туреччини повинна бути розділена на самостійні території, які б мали автономію і загальне федеративне управління. Росія зможе забезпечити собі вплив на дану федерацію, а російський імператор стане протектором південних слов'ян через участь Росії у звільненні цих народів. Разом з тим, А. Чарторийський погоджувався на контроль деяких територій південних слов'ян Австрією. Але в тому випадку, якщо потрібно було б заручитись її підтримкою у конфліктах з Францією. У такому разі до Австрії могли б відійти Хорватія, частина Боснії і Валахії, Белград, Рагузу. Росія ж мала отримати Молдавію, Катарро, Корфу і, найважливіше, – Константинополь і Дарданелли з найближчими портами. Таким чином володіння цими територіями зміцнило б панівне становище Росії в регіоні [8, с. 148].

Інформація про національні прагнення південних слов'ян доходила до зовнішньополітичного відомства Росії з різних джерел. У цьому процесі важливу посередницьку роль відіграв православний священник Андрій Самборський. У 1804 р. він повертався в Росію через Чорногорію і Грецію. Із Відня він направив А. Чарторийському детальний опис становища сербського православного люду під гнітом Туреччини і Австрії, підготований православним митрополитом Карловицьким Стефаном Стратимировичем. Автор намагався переконати російську сторону підтримати визвольний рух сербів. На думку митрополита, серби могли б тимчасово залишитись під владою султана, але при цьому сформувати свій незалежний уряд. За приклад Стратимирович брав республіку Рагуза і Сім Островів, які знаходились під протекторатом Росії. А на чолі звільненої в майбутньому Сербії повинен був стати один із великих російських князів з необмеженою монархічною владою. Дослідники вважають, що записка Стратимировича, можливо, і стала основою для вироблення А. Чарторийським плану дій щодо південних слов'ян [8, с. 149-150].

Ще одним джерелом інформації про становище південних слов'ян стала записка В. Каразіна із слов'янського питання. У проєкті, який В. Каразін передав А. Чарторийському, пропонувалось об'єднати всіх південних слов'ян в одну державу і створити слов'янську імперію на Адріатичному морі, на чолі якої могли б стати брати російського імператора Олександра [9, с. 45].

Головним мотивом, який вплинув на ідеї А. Чарторийського щодо відродження політичного життя південних слов'ян, було відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Князь наголошував на тому, що реалізація його проєкту безперечно мала сприяти поступовому відновленню польської державності. Але для того, щоб не викликати зайвого дипломатичного і політичного внутрішнього опору в Росії, слово «Польща» А. Чарторийський намагався не виставляти на перші позиції. Однак концептуальні ідеї, закладені А. Чарторийським у зовнішню політику Росії, передбачали вирішення саме проблеми відродження Речі Посполитої. Хоча у своїх «Мемуарах» він підкреслював, що говорив лише про поступове звільнення народів, які несправедливо позбавлені політичного суверенітету, звичайно, що в цьому контексті для А. Чарторийського на першому місці була Польща [8, с. 148].

Проте політичні події в Європі 1805-1806 рр. не сприяли реалізації планів А. Чарторийського. Управлячих колах Росії все наполегливіше вимагали його відставки. В таких обставинах він подав імператору «Записку» (від 9 грудня 1806 р.) з пропозицією надати Польщі автономію і проголосити її королівством, а королем проголосити російського імператора. Але відповідь була негативною [9, с. 49]. Після укладання Тільзійського миру 7 липня 1807 р. і утворення Наполеоном Герцогства Варшавського А. Чарторийський залишив пост міністра закордонних справ Росії.

А. Чарторийський одним із перших в оточенні Олександра I висунув ідею панславізму і послідовно її відстоював. План єднання та взаємодопомоги всіх слов'ян і греків, як єдиновірців і братів по крові, ввійшов органічною складовою у його миротворчу доктрину. Вперше ці ідеї (сюди ще варто додати ідею конфедерації італійських та федерацію німецьких держав) знайшли своє відображення в згадуваній вище інструкції М. Новосільцеву. Пропозиції А. Чарторийського зводились до створення «Плану європейської ліги». Передбачалось, що після перемоги над Францією Європа заживе за новим міжнародним кодексом, обов'язковим для всіх держав. Кодекс буде містити вимоги не вести війни, дотримуватись ідей миру і безпеки [9, с. 48].

На основі документів, підготовлених А. Чарторийським та його соратниками, Олександр I запропонував Британії ідею перетворення європейських держав у «ліберальні і конституційні держави». Гарантами нового європейського порядку повинні були стати Росія і Великобританія, які б протистояли міжнародним конфліктам і сприяли вирішенню конфліктних питань мирним шляхом. Уявлення Олександра I про новий європейський порядок базувались на ідеях, пропонуваніх А. Чарторийським та апаратом МЗС: співіснування незалежних національних держав під патронатом Росії і Британії, які «розуміють потреби малих народів і готові їм допомогти» [10, с. 155]. Особливо на цьому тлі виділяється ідея слов'янської єдності. Ця ідея мала служити іншій великій концепції: об'єднання польських земель і відродження Речі Посполитої. Підґрунтям концепції слов'янської єдності була саме ідея «незалежності кожного народу», а в результаті – утворення «вільної федерації народів». В проєктованій А. Чарторийським на початку XIX ст. ідеї вільної федерації гідне місце мав зайняти образ вільної Польщі. Вперше своїми думками про слов'янську федерацію А. Чарторийський поділився з царем Олександром у Петербурзі в березні 1803 р. Письмовий варіант ідей про зміну карти Європи був направлений до канцлера Воронцова [11, с. 368].

А. Чарторийський був переконаний, що для позитивного вирішення польського питання необхідно спрямувати дії Росії на Балкани для підтримки руху слов'янських народів проти Османської імперії. І якщо Олександр I візьме їх під свою опіку, то це створить прецедент і для поляків. Як наслідок в грудні 1803 р. російський посол в Туреччині А. Італінський вимагав, щоб Порта надала грекам широку автономію. І хоч ідеї А. Чарторийського не були реалізовані повністю через невпевненість царя у спроможності Росії нав'язати свою волю Османській імперії, Олександра схилили до думки, що зароджуваний панслов'янський рух на Балканах вигідний Росії і його необхідно підтримувати, щоб посилити свої впливи на Балканах і Закавказзі [12, с. 13].

Використовуючи російсько-пруське протистояння у 1805 р., А. Чарторийський прагнув здобути певні позитиви для поляків. В останні дні вересня антипруські плани князя входили в стадію реалізації. Їх складовою був вихід польських земель з-під пруської опіки і утворення окремої польської держави. Вказаний план у польській історіографії отримав назву «пулавського плану» [3, с. 179]. Він уже в той час розглядався як значна заслуга А. Чарторийського перед польським народом і в перші роки XIX ст. забезпечив зростання авторитету князя як на міжнародній арені, так і серед поляків.

«Пулавський план», як реальна концепція російської політики, охоплював три елементи. Перший – втягнення Пруссії в коаліцію; другий – компрометування Пруссії перед Францією; третій – безпосереднє вирішення польського питання. Виходячи із загальних російських планів, можна було сподіватись на вирішення даного питання за умови ворожості Пруссії до Росії, успіху Австрії у війні із Францією, готовності царя до початку війни із Пруссією і згоди на те Австрії. Тому А. Чарторийський, розуміючи всю складність ситуації, не надто сподівався на реалізацію плану. Особливо це стало зрозуміло 18 вересня 1805 р., коли цар, всупереч позиції А. Чарторийського, затримав похід російських військ до пруських кордонів і висловив готовність до переговорів із королем [3, с. 217]. 8-10 листопада А. Чарторийський сформулював нові умови для Пруссії, які передбачали нейтральне становище останньої у випадку франко-російської війни, а в разі вступу у війну, то лише як союзника Росії. У випадку незгоди Пруссії на такі умови, Росія оголошувала їй війну, польські землі приєднувались до імперії, а Олександр I приймав титул польського короля [6, с. 78; 7].

Будучи переконаним, що Росія підтримає польську справу, А. Чарторийський використав увесь свій політичний авторитет для досягнення поставлених цілей. Він запросив відомих польських політичних діячів (І. Потоцького, С. Потоцького, К. Браницького, знаного вченого Я. Снядецького) і запропонував, щоб можливий збройний виступ поляків очолив князь Й. Понятовський. А. Чарторийський прагнув залучити на свій бік відомих магнатів і представників заможної шляхти незалежно від їх політичних переконань. Проте більшість дослідників не знаходять в проєктах А. Чарторийського жодних слідів конкретики у вирішенні

польського питання. Очевидно прагматизм у поглядах на російську політику привів його до висновку, що в існуючих політичних реаліях незалежна Польща може існувати тільки за підтримки однієї із великих держав. І цією державою, на його думку, була Росія.

Інформація про польські наміри Олександра І «пулавський план» проникала в середовище заможної шляхти, надаючи надію на відродження Польщі. Поляки з пруських і австрійських територій звертались до російського царя з проханням взяти етнічні польські землі під опіку самодержця. До Варшави направлялись емісари з метою приготування до збройної акції [13, с. 344]. Це тривало до 16 листопада, коли Фрідріх Вільгельм II знайшов порозуміння з країнами-учасниками третьої антифранцузької коаліції.

Катастрофа третьої коаліції завершувала період найбільшого впливу А. Чарторийського на управління зовнішньою політикою Росії. В кінці грудня 1805 р. він повертається до Петербурга, формально залишаючись керівником міністерства закордонних справ. Можна погодитись з думкою польського історика Є. Сковронека, що в цей час фактично розпочинається період згорання урядування і політичної активності князя в російській столиці [3, с. 236].

Поразка третьої коаліції була передусім військовою і політичною поразкою Росії, яка сприяла зростанню гегемонії Франції у Європі. Після Аустерліца здавалося, що Наполеон вирішуватиме долю континенту. Франція, завдяки отриманню від Австрії Далмації, почала загрозувати впливу Росії на Балканах. Територіям Росії загрозувала небезпека з заходу (у разі франко-пруського союзу) і з півдня (у разі франко-турецького союзу). В такій ситуації Росії необхідно було напрацювати новий проект зовнішньої політики і послідовно його реалізовувати.

У таких умовах позиції А. Чарторийського слабли і відставка була лише питанням часу. Це сприяло активізації противників князя в Петербурзі. Адже вину за невдалу політику поклали на А. Чарторийського і М. Новосільцева. Першого звинувачували у свідомій зраді Росії, у перекручуванні намірів імперії і усуненні О. Воронцова, який прагнув повільного обмеження сил Франції. Князь чекав, що Олександр І запропонує йому піти у відставку. Однак цар противився тому, демонструючи свою незалежність від тиску вищих кіл Петербурга і не бажав кардинально змінювати свою політику [14, с. 52].

Невдовзі становище А. Чарторийського дещо покращилось. На початку 1806 р. він подав на засідання уряду два меморіали з аналізом зовнішньої політики Росії протягом 1804-1805 рр. і перспектив на найближчий рік. Полемізуючи зі своїми опонентами, автор захищав засади своєї політики 1804-1805 рр. і доводив, що вона виходила з інтересів російського самодержавства, ані словом не згадуючи про польський проект [3, с. 241].

Найбільшою загрози, на думку А. Чарторийського, варто було очікувати з півдня, де формувався франко-турецький союз. Для протидії можливій експансії, перш за все з боку Туреччини, він пропонував поглиблення співпраці з народами Балкан, а також посилення Чорноморського флоту і концентрацію армії на кордоні з Молдовою [3, с. 242]. А раніше він переконував у необхідності вести мирні переговори з Францією, одночасно декларувати непоступливість у стосунках з Наполеоном і прагнути до порозуміння з Англією, Австрією, Швецією і Прусією [3, с. 242].

Засідання уряду у січні 1806 р. за участю царя продемонстрували, що більшість критично ставилась до концептуальних засад зовнішньої політики міністра. Лише П. Строганов, П. Завадовський і В. Кочубей підтримали і бажали успіху А. Чарторийському. Але і вони рекомендували політику на Балканах обмежити виключно боротьбою з французькими впливами, а в польському питанні зайняли негативну позицію. Вони скептично оцінювали можливості поляків у боротьбі за незалежність і пропонували порозумітись з Прусією з метою протистояння польським планам Наполеона [15, с. 43]. Більшість уряду виступала за цілковитий перегляд попередньої і впровадження більш гнучкої зовнішньої політики. Головним аспектом політичної лінії, пропонованої опонентами, був пошук можливостей союзу з Францією навіть незалежно від Лондона. О. Куракін вважав, що російсько-французьке порозуміння могло б вирішувати долю Європи [15, с. 44]. Все це свідчило про певні розбіжності між А. Чарторийським і царем та його оточенням.

На початку 1806 р. значно зросло занепокоєння Росії французькою політикою на Балканах. А. Чарторийський дізнався про плани Наполеона щодо поділу Туреччини і захоплення Далмації і, відповідно, підготовки наступу на Росію з півдня. Тому Росія повинна була підтримувати сербський антитурецький рух. Хоч офіційно А. Чарторийський заявляв про дотримання миру з Туреччиною, але насправді готував радикальні зміни російської політики. У січні 1806 р. він напрацював широкий план балканської політики [16, с. 46; 17, с. 98].

Перша частина плану передбачала тісну співпрацю Англії і Росії з метою обмеження впливів Франції на Туреччину. Друга частина плану наголошувала, що для Росії бажане приєднання Молдавії, Волощини і Бессарабії і утворення федерації балканських народів під верховенством Росії. Реалізація другої частини плану мала наступити у випадку початку війни з Туреччиною [3, с. 251]. Однак під впливом Олександра І та його оточення, яке стояло на позиціях порозуміння з Францією, А. Чарторийський також почав говорити про необхідність переговорів з Наполеоном [3, с. 260].

Наступні події міжнародного життя відбувалися вже без участі А. Чарторийського, як міністра закордонних справ Росії. 4 липня 1806 р. МЗС повідомило дипломатичний світ про його відставку. Причиною відставки стали концептуальні розбіжності між ним і царем. Князь прагнув до активної політики на всіх напрямках, з опорою на співпрацю з Британією. Натомість цар наполягав на позиції очікування, пасивності. Він не вірив у прихильність Англії, сподіваючись на порозуміння з Прусією. А. Чарторийський наполягав на підготовці до війни з Туреччиною, позитивний результат від якої мав сприяти утворенню великої федерації, яка мала поширитись на всіх слов'ян і греків, як єдиної перешкоди Наполеону. Війну з Францією він вважав неминучою, а її відсунення на 2-3 роки принесло б, на його думку, користь лише Наполеону.

Отже, п'ятирічна діяльність А. Чарторийського на чолі російського зовнішньополітичного відомства закінчилася поразкою більшості його планів. Дві антифранцузькі коаліції, до організації яких долучався князь, не могли здолати силу Наполеона. Рішуча зміна курсу російської політики у 1807 р. йшла врозріз із засадами політики А. Чарторийського, які остаточно відходили в минуле. У практичній діяльності А. Чарторийський не досяг жодних успіхів. На нього покладається відповідальність і за невдалу зовнішню політику Росії в 1804-1805 рр. Він не завжди вірно прогнозував розвиток подій, а його постулати в польській справі йшли врозріз із інтересами Росії. Однак політичне фіаско А. Чарторийського було спричинене не так особистісними чи зовнішніми факторами, як внутрішньодержавними – на його діяльність істотний вплив справляв російський абсолютизм. Крім того, Олександр І проводив надто непослідовну політику, вдавався до різких її змін, часто всупереч позиції професійних дипломатів.

Однак широка політична діяльність А. Чарторийського мала і позитивні результати. Він створив широкі проекти змін у міжнародних відносинах, протиставивши їх політиці Наполеона. Князь був противником наполеонівської політичної системи і політичної структури, яку нав'язував французький імператор Європі. Діючи в умовах найбільших успіхів Наполеона і кардинальних змін у європейській політиці, А. Чарторийський піднімав своїх європейських союзників на боротьбу з наполеонівськими порядками за допомогою засобів зовнішньої політики і пропаганди.

А. Чарторийський належав до політиків творчих, здатних вибудовувати широкі плани і шукати практичні шляхи їх реалізації. Його проекти ставили багато питань і дивились у майбутнє, спрямовувались на обмеження та послаблення впливу Франції або створювали умови, які б унеможлилювали перебудову політичної структури Європи в інтересах однієї держави. У 1802-1805 рр. Чарторийський напрацьовував широкі плани утворення європейської федерації. На протигагу наполеонівській політиці А. Чарторийський прагнув будувати міжнародну політику на засадах міжнародного права, раціональних і моральних принципах, які б гарантували тривалий мир, безпеку і справедливість всім державам і народам.

Князь хотів волі і незалежності для свого народу, але як представник зовнішньополітичного відомства російської імперії не міг реалізувати цього не лише в практичних діях, але й чітко виразити в своїх політичних проєктах. Відомий «пулавський план» передбачав приєднання польських земель, які перебували у складі Пруссії, до Росії як складової частини імперії, не припускаючи можливості утворення самостійної держави.

1. *Handelsman M.* Adam Czartoryski / M. Handelsman. – Warszawa, 1948. – Т. 1. – 192 s.
2. *Skowronek J.* Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861 / J. Skowronek. – Warszawa, 1994. – 353 s.
3. *Skowronek J.* Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. – Warszawa, 1969. – 382 s.
4. *Bieliński J.* Żywot ks. Adama Jerzego Czartoryskiego / J. Bieliński. – Warszawa, 1905. – Т. 2. – 131 s.
5. *Новак А.* Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского / А. Новак // Европа. – 2001. – № 1 (1). – С. 35–64.
6. *Kukiel M.* Książę Adam / M. Kukiel. – Warszawa, 1993. – 112 s.
7. *Стегний П. В.* Александр I и Адам Чарторыйский (эпизод из истории «старого спора») [Электронный ресурс] / П. В. Стегний. – Режим доступа : <http://rospolcentr.ru/TabId/227/Default.aspx?ArticleId>.
8. *Вернадский Г. В.* Александр I и славянская проблема в первую половину его царствования [Электронный ресурс] / Г. В. Вернадский. – Режим доступа : http://old.sgu.ru/files/nodes/42747/17_VernadskiyGV.pdf.
9. *Минаева Н.* Адам Адамович Чарторыйский: «Я хотел политики, основанной на общем благе и соблюдении прав каждого...» / Н. Минаева // Российский либерализм: идеи и люди / [под общ. ред. А. А. Кара-Мурзы]. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Новое изд-во, 2007. – С. 44–54.
10. *Влчек Р.* Адам Ежи Чарторыйский и политика российского императора Александра I (идеи европейского единства) / Р. Влчек // Европа. – 2006. – № 2 (19). – С. 153–158.
11. *Kornat M.* Reforma dyplomacji i legitymizm narodów. Studium / M. Kornat // Adam Jerzy Czartoryski Rozważania o dyplomacji. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2011. – S. 350–603.
12. *Дегоев В.* Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. / В. Дегоев. – М. : РОССПЭН, 2004. – 496 с.
13. *Внешняя политика России. XIX – начало XX вв. : Документы Министерства иностранных дел.* – М. : [б. и.]. – (Серия 1). – Т. 2: 1801–1815. – 1960. – 582 с.
14. *Хартли Дж.* Александр I / Дж. Хартли. – Ростов-на-Дону, 1998. – 196 с.
15. *Корнилов И.* Князь Адам Чарторыйский / И. Корнилов. – М., 1896. – 102 с.
16. *Орлик О.* «Европейская идея» Александра I / О. Орлик // Новая и новейшая история. – 1997. – № 4. – С. 46–48.
17. *Рamiętniki* ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. – Kraków, 1905. – Т. 2. – 243 с.